

## АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИНСОННИ АХЛОҚИЙ КАМОЛОТИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНING ИЖТИМОИЙ- ТАРИХИЙ МАНБАЛАРИ

Миршод Нўмонович Хасанов

Тошкент давлат транспорт университети “Ижтимоий фанлар” кафедраси

мустақил тадқиқотчи

[mirshodhasanov02@gmail.com](mailto:mirshodhasanov02@gmail.com)

### АННОТАЦИЯ

Мақолада Форобий яшаган давр ва унинг Абу Наср Форобийнинг инсонни ахлоқий камолоти тўғрисидаги қарашлари шаклланишининг ижтимоий-тарихий манбалари ва унда инсон туйғуси ва тафаккури, инсон борлиғи ва унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, тарбия унинг асосий хусусиятлари, Ўрта Осиё ва Туркистон араб халифалиги, халқлар ва ҳаракат тизимини такомиллаштириш масаласи, жамият ҳақидаги гуманистик идеали, “Инсон” тушунчаси ва унинг моҳияти масалалари таҳлил этилган.

**Калит сўзлар.** “Адолат ва бирлик”, “ахлоқий камолоти”, “шахс баркамоллик”, “Авиасаф”, “Авийеше”, “Авеннасар” ва “Фараби”.

### КИРИШ

Бугунги кунга қадар инсонни ахлоқий камолоти ва шахс баркамоллик масаласи жамиятшунос олимлар диққат марказида бўлиб келганлиги бу муаммони ўрганиш қанчалик даражада долзарб эканлигини кўрсатиб турибди. Дарҳақиқат, бугун биз шиддат билан тараққий этаётган маънавий эврилишлар даврида яшаймиз. Шубҳасиз, ахборот бўҳронлари туфайли тобора торайиб бораётган асримизда маънавият масаласи, қолаверса, ёш авлодни баркамол инсон қилиб тарбиялаш тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Сир эмаски, мустақилликка эришганимиздан кейин жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган буюк алломаларимизнинг маънавий меросига катта эътибор берила бошланди. Ўрта аср мусулмон Шарқининг муаззам сиймоларидан бири Абу Наср Форобий ҳам ана шундай зотлардан ҳисобланади. Зеро, мутафаккир қолдирган маънавий-маданий ва ахлоқий мерос асрларга татигулик аҳамиятга молик. Алломанинг фалсафий-маърифий қарашларини миллий маданий меросимизнинг асосини ташкил қилган баркамол инсонни тарбиялашдаги бекиёс аҳамияти сифатида эътироф этар эканмиз, уларни ҳар томонлама ва тизимли тарзда тадқиқ

этиш долзарб муаммолардан ҳисобланади. VII аср ўрталаридан Марказий Осиёнинг бир қисми улкан салтанатга айланган араб халифалиги таркибига кирди. Ягона сиёсий майдонга бирлаш-тирилган бу улкан минтақа IX-XII асрларда улкан маданий кўтарилишни бошдан кечирди, бу даврда етишиб чиқиб, ижод қилган кўплаб мутафаккир ва олимларнинг китоблари жаҳон маданияти хазинасига кўшилди. Илмий ижодда эстетик унсурларни ўзига сингдириб олган фалсафа ва фан бу даврда кузатилган қудратли маданий ҳаракатнинг ажралмас қисмига айланди. Бу унсурлар ишлаб чиқилишининг бошланғич нуқтасида Абу Наср Форобий туради. У томонидан берилган туртки замонавий табиатшунослик тадқиқотларига асос бўлиб хизмат қилди. Шунга кўра айтиш мумкинки, айнан ўрта асрлардаги араб тилли фалсафа қадимги юнон фалсафасининг биринчи ва асл меросхўри бўлди, айти пайтда, уни ижодий ривожлантириб, янги ютуқлар билан бойитди. Бу маънода, Абу Наср Форобий Шарқ ва Европа маданиятларини боғловчи кўприк бўлди, десак янглишмаймиз.

## АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Абу Наср Форобий XV асрдан эътиборан Россияда “Авиасаф” ва “Авийеше”, Европада “Авеннасар” ва “Фараби” номли билан машҳур бўлган. Ўзини тўлалигича билим олиш ва фанга хизмат қилишга бағишлаганлиги учун ҳам замонасининг деярли барча фанларини чуқур ўзлаштиришга эришди. У жаҳон илм-фани ва фалсафий билимлар тизимида ўзига хос фанлар таснифи, мукамал давлат моделини яратганлиги билан алоҳида ном қозонди. Шу боисдан ҳам унинг маънавий-маданий мероси қомусий характерга эга бўлиб, у яшаган давр руҳияти ва услубини акс эттиради. Абу Наср Форобий (тахаллуси, тўлиқ исми Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлог ат-Туркий, 873 йили Фороб шаҳрида туғилган, 950 йили Дамашқда вафот этган, Дамашқдаги “Боб ас-Саъир” қабристонига дафн этилган) – жаҳон маданиятига салмоқли ҳисса қўшган мутафаккир, Ўрта Осиёлик таниқли файласуф, 70 дан ортиқ тилни билган қомусий олим ҳисобланади. Ўрта асрлардаги маълум илмий кашфиётлар қаторида, умуман, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари маърифий ва ижтимоий-фалсафий тафаккурининг ривожланиши ҳам унинг номи билан боғлиқ. Замонасининг барча фанларини мукамал ўрганган ва уларнинг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган, юнон файласуфларининг китобларига берган шарҳлари билан уларнинг Шарқ ўлкаларида кенг ёйилишига туртки бўлган Абу Наср Форобий Шарқда юксак баҳоланиб, “ал-Муаллим ас-Соний” (Арастудан кейинги

“иккинчи муаллим”) ва “Шарқ Арастуи” номларини олган. Абу Наср Форобийнинг Арасту асарларига ёзган шарҳлари нафақат Шарқда, балки Ғарбий Европада ҳам қадимги Юнон фалсафасининг, жумладан, Арасту таълимотининг кенг тарқалишида муҳим роль ўйнади. Хусусан, Европада Аристотель асарлари, улар латин тилига таржимақилингунга қадар, Шарқ перипатетиклари: Ал-Киндий, Абу Наср Форобий, Ибн Рушд китоблари орқали ўрганилган. Абу Наср Форобийнинг Арасту асарларига ёзган шарҳларининг аҳамиятини Ибн Синонинг таржимаи ҳолида айтган куйидаги сўзлари орқали билиш мумкин: «Арасту асарларини қирқ мартаба ўқиб чиқдим, лекин тушуна олмадим. Бозордан Абу Наср Форобийнинг Аристотель асарига ёзган шарҳини сотиб олиб, кейин тушундим». Бундан маълум бўладики, дастлаб европаликлар Аристотель таълимотини Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Ал-Киндий шарҳлари орқали ўрганишган, кейинчалик Арастунинг «Аналитика», «Топика», «Сиёсат» каби асарлари Европа тилларига таржима қилинган[4.81.]. Шу боисдан ҳам А.В.Койренинг “Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушдлар латин Ғарбининг устозлари ва тарбиячилари бўлган эдилар...” ва “...агар шу файласуфлар бўлмаганида Арастунинг “Метафизика”, “Физика” каби асарлари латинлашган (юнон тили ва юнон фалсафасини билмайдиган) Ғарб учун тушунарсизлигича қолиб кетган бўлар эди.”, деган эди.

Абу Наср Форобийнинг маънавий маданиятга доир қарашларининг тарихий-ижтимоий ва фалсафий манбаларини тадқиқ этиш Шарқ Уйғониш даврида эришилган маданий, ижтимоий тараққиётни чуқурроқ ўрганишни талаб қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Баҳром Абу Сулаймон Мантикий Сижистонийнинг “Сивони-ул-ҳикма” (“Ҳикматлар хазинаси”) китоби Шарқ уламолари орасида беқиёс шухрат қозонган. Аммо бу асарнинг тўлиқ матни бизгача етиб келмаган. Сижистонийнинг шу китобидан сайлаб олинган мухтасар икки китоб бизгача етиб келган. Султон Маҳмуд ва ўғли Масъуднинг замондоши Абул-Фазл Байҳақий-дан бир аср кейинроқ, Умар Ҳайём замонида (XII асрда) яшаган Абул Ҳасан Заҳириддин Байҳақийнинг “Татимма ас-Сивониу-л-ҳикма” (“Ҳикматлар хазинаси”га қўшимча”) асари бизгача тўлиқ етиб келган. Унда Шарқ мутафаккирларидан 111 аллома ҳақида, жумладан, ал-Киндий, Ҳунайн ибн Исҳоқ, Матто ибн Юнус, Собит ибн Қурро, Абу Зайд Балхий, Абу Наср Форобий, Яҳё ибн Одий, Беруний, Ибн Сино, Абул-Хайр Ҳаммор (Низомий Арузий Самарқандий уни тиб илмида 2-Буқрот (Гиппократ) деб атайди), Абул-Вафо Бузжоний, Ибн Сино ва шогирдлари Баҳманёр, Аҳмад Абу Абдуллоҳ Масъумий, Абдул-Воҳид Жузжоний, Умар Ҳайём, Рашидиддин Ватвот,

Маҳмуд Замахшарий, Муҳаммад ибн Абдул-Карим Шаҳристоний, 2- Арасту деб ном олган Абул-Баракот, Ҳайёмнинг шогирди Шараф-уз-замон Адиб ал-Илоқий-Туркистоний ва бошқалар ижоди ҳақида қимматли маълумотлар ҳамда мазкур алломаларнинг ҳикматли сўзлари келтирилган. Бу асарни академик Зиё Буниётовнинг шогирди, шарқшунос Севинч Багирова арабчадан русчага таржима қилган. Заҳириддин Байҳақийнинг “Татимма Сивони-ул-ҳикма” асарида Абу Наср Форобий ҳақида қуйидаги фикрларни ўқиймиз: “Шайхул-акрам, Устози Соний, ал-Ҳаким, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлоқ ибн Тархон Абу Наср Форобий Туркистоннинг Фарйобидан (форсада ҳам Фарйоб бор) замонасида ва аввал ўтганлар орасида тенгсиз эди. Исломиятгача иккита ва исломиятдан сўнг иккита ҳаким – файласуф бўлган. Булар: Арасту ва Искандар (Александр) Афродизий, исломият даври- да эса Абу Наср ва Абу Али (Ибн Сино)дир”. Абу Наср вафотидан сўнг 30 йил кейин Абу Али туғилган. Абу Али ўзини Абу Насрнинг шогирди эканлигини айтган. Ибн Сино ўзи ёзган таржимаи ҳолида “Арастунинг “Бадаъ-ат-Табиа” (“Метафизика”) асарини қирк марта ўқиб, тушуниб бўлмас экан, деб афсусланганини, сўнг Абу Наср Форобийнинг “Арастунинг “Метафизика”си мақсадлари ҳақида” асарини ўқиб, кўзи равшан очилганини, Оллоҳга шукрона айтиб, кўп хайр-эҳсонлар қилганини ёзади. Ибн Синонинг ўзи ёзган ва шогирди Абдул-Воҳид Жузжоний давом эттирган таржимаи ҳоли фақат шу “Татимма” асарида бизгача етиб келган.

“Абу Насрнинг жуда кўп асарлари бўлиб, – деб ёзади З.Байҳақий, – кўпчилиги Шомда сақланиб қолган (ўша вақтда Туркистонга етиб келмаган). Булар: “Ал-Мухтасар фил-мантик”, “Китоб ал-Бурхон” (1-Аналитика), “Ароу аҳли мадинатул-фозила”, “Таълиқот” (“Талқин”, “Герменевтика”), “Шарҳи Уқлидус”, “Шарҳи кутуб Арасту”, “Китоб ан-Нафс” (“Рух ва жон ҳақида”), Афлотуннинг “Тимей” асарига шарҳ”, “Китоб ат-Тафсир”, “Китоб фи-л-муסיқа” ва бошқалар. (Абу Наср Форобийнинг тўлиқ асарлари рўйхати атоқли шарқшунос Абдусодиқ Ирисов Маҳкам Маҳмудов билан ҳамкорликда нашр этган “Фозил одамлар шаҳри” тўпламида Абу Усайбия, Ибн Ҳалликон асарларидан олиб келтирилган). Камина (Заҳириддин Байҳақий) Рой шаҳрида нақиблар раисининг кутубхонасида Абу Наср Форобийнинг ўз қўли билан ёзган ва шогирди Яҳё ибн Одий қўли билан кўчирилган асарларини кўрганман”. “Ахлоқ-ул-ҳукамо” (“Ҳакимлар ахлоқи”) китобида ўқидимки, (бувай- хийлар салтанатининг вазири) Соҳиб Исмоил ибн Аббод (Шомга, Абу Наср Форобийга) жуда кўп совға-саломлар, тухфалар юбориб, Ройга келишни илтимос қилган).

У “Ким аллома Абу Наср Форобийни менинг хузуримга бошлаб келса, ҳаддан зиёд эҳсонлар бераман!” деган. Аммо Абу Наср мол- дунё ва шон-шуҳратга қизиқмасди. Шу сабабли бир марта у атайлаб, жулдур кийимда, қўлида ўзи ясаган чолғу асбоби – уд билан Ройга келиб, давлатмандлар (вазирга яқин лаганбардорлар) базм қилиб ўтирган хонага кирди. Бу ерда ўткир сўз усталари, шўх ва енгилтак меҳмонлар Абу Наср Форобийга (жой ҳам кўрсатмай), у эшик тагида ўтирганида (таклифсиз келган бефаросат, сахройи, жирканч одам деб) уни масхара қилдилар, сўзларини ҳам эшитмадилар. Аммо Абу Наср вазирнинг яқинлари базмида масхара ва ҳақоратларга чидаб, барчалари кўп шароб ичганидан маст-аласт бўлиб қолгунича ўтирди. Сўнг хуржунидан чолғу асбобини олиб, шундай куй чалдики, меҳмонлар донг қотиб ухлаб қолдилар. Абу Наср чолғунинг тахтасига “Бу ерга Абу Наср Форобий келди, сизлар уни масхара қилдинглар” деб ёзиб, чиқиб кетди. Шу кетишда Бағдодга етди. Соҳиб Аббод ва яқинлари хушларига келиб, камбағал меҳмонни масхара қилганларини эслаб, афсусландилар. Бир мутриб (созанда) удга ёзилган сўзларни кўрсатди. Вазир Абу Наср Форобий келиб-кетганини билгач, уни топиб келиш учун ортидан одам юборди. Аммо тополмадилар. Вазир Соҳиб Аббод бу воқеадан умр бўйи афсусланиб, ҳижолат бўлиб юрди.

## МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Камина (Захириддин Байҳақий) устозимдан (Қутбиддин Муҳаммад Марвозий) эшитган эдимки, Абу Наср (ёши етмишдан ошганида) Дамашқдан Асқалонга бораётган вақтида карвонга қароқчилар хужум қилган (карвон кичик, соқчилари оз бўлса керак), Абу Наср уларга отларимни, қуролларимни, буюмларимни олинглар ва йўлни очиб қўйинглар деди. Қароқчилар кўнмадилар. Абу Наср ва ҳамроҳлари отларидан тушиб, қиличлари билан жангга киришганлар. Карвон аҳлидан барча ҳалок бўлган (қароқчилардан ҳам бир қисми ўлган бўлса керак). Шом амири (Сайфуддавла) бу хабардан даҳшатга тушиб, қароқчиларни тутиб, Абу Насрнинг қабри олдида барчасини салбга тортди”. Айтишларича, Абу Наср Форобий исмли Самарқандлик шифокор ҳам бўлган, у файласуф эмас. Файласуф Муҳаммад Абу Наср Форобий айтар эди: “Фалсафани ўрганиш учун одам ёшлигидан билимларга чанқоқ, хушхулқли, яхши тарбия кўрган, Қуръонни, тил (адаб) ва шаръий (хайрли) илмларни ўрганиши, тирикчилик ташвишидан фориғ (холи, озод) бўлиши керак”. Абу Наср илм ва олимларни ҳурмат қилар, илмни бойлик, фойда ғарази билан эмас, беғараз ўрганиш керак, дер эди. Илмдан худбинлик мақсадида фойдаланувчилар ёлғончи, сохта



файласуф бўладилар, чунки пул ва мол-дунё билан ёлғонни, сохталикни оқлаб бўлмайди. Дарахтнинг камолоти ширин мева беришда бўлганидек, инсон комиллиги гўзал хулқи биландир. Ўзини ҳаммадан баланд қўювчи (такаббур, нокамтар) одам камолотга эришолмайди. Аллома илми ва унинг асосидаги донолик, ақлни бахтга эришишнинг асосий воситаси сифатида талқин этади; унингча, ақл ва фан ёрдамида шундай маънавийлик даражасига кўтарилиш мумкинки, бу маънавийлик авлодлар ўлимидан кейин ҳам инсоният учун хизмат қилади.

Ибн ал-Кифтий (Али ибн Юсуф) “Тарих-ул-хукамо” (“Ҳақимлар тарихи”) китобида ёзишча, Абу Наср ҳар бир сўзнинг ҳақиқатини беш модда (хитоба – риторика, қиёс – силлогизм, бурҳон – исботлаш, жадал – мунозара, талқин – герменевтика – бормониюс) бўйича аниқлар экан. Абу Наср мантиқ илмларида ўткир бўлиб, ал-Киндий ва бошқа файласуфларнинг хатоларини ҳам кўрсатган. У “Ихсо-ул-улум” (“Илмларнинг хосиятлари”) китобида геометрия, астрономия, физика, тилшунослик, илоҳиёт, кимё, механика (илми хиял), оптика (илми манозир), фикҳ, калом илмларида нималар ўрганилишини кўрсатади. Заҳириддин Байҳақийнинг “Татимма ас-Сивони-ул-ҳикма” асарида юздан зиёд Шарқ алломалари ижоди ҳақида маълумотлар берилган. Бу асар “Татимма” деб аталишининг сабаби шуки, Заҳириддин Байҳақийдан бир асрча аввал яшаган Абу Сулаймон ибн Тоҳир ибн Баҳром ас-Сижистоний ўзигача яшаган юздан зиёд алломалар ҳаёти, таржимаи ҳоли баён қилинган “Сивон-ал-ҳикма” асари билан шуҳрат қозонган. Бу алломанинг бошқа машҳур асарлари Низомий Арузий Самарқандийнинг “Мажма-ун-наводир” (“Нодир ҳақиқатлар тўплами”) асарида эслаб ўтилган. “Аммо бир куни аср вақтида китоб сотувчиларнинг олдига бориб қолдим. У ерда Муҳаммад исмли даллол бир китобни қўлида тутганича мақтар эди. Уни менга ҳам кўрсатди. Мен “Бу илмдан фойда йўқ, деган ҳаёлда унга қиё боққим ҳам келмай, рад қилдим. Даллол менга “Бу китобни сотиб ол, нархи арзон, уч дирҳамга бераман, эгаси пулга муҳтож”, деди. Мен китобни сотиб олдим. (Варақлаб) қарасам, бу Устози Соний дейилган файласуф Абу Наср Форобийнинг “Арасту “Мобаъда ат-Табиа” мақсадлари ҳақида” ёзган асари экан. Уйга келиб, тезда уни ўқишга киришдим. Китоб дилимда ёд бўлиб қолганлиги сабабли унинг мақсадлари менга дарҳол аён бўлди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим ва Тангри-таолога шукрона айтиб, ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча нарса садақа қилдим”.

Абу Наср Форобийнинг “Арасту “Метафизика”си мақсадлари ҳақида” асари, афсуски, бизгача тўлиқ етиб

келмаган. Ундан сақланиб қолган кичик парчани арабчадан русчага шарқшунос Л.А.Казибердов, ўзбекчага М.Маҳмудов томонидан таржима қилинган. М.Маҳмудов бу асарнинг йўқолган қисмларини Арасту “Метафизика”си асосида тиклашга ҳаракат қилиб, давомини ёзиб тўлдирган. Академик Музаффар Хайруллаев “Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири” номли китобида “Уйғониш даври” тушунчасининг мазмун ва моҳиятини, бу даврга хос хусусият ва қонуниятларини ойдинлаштириб, бундай ёзади: “Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари VIII-X асрларда хулафои рошидийн (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али ибн Абу Толиб) даврида, уммавийлар (Муовия, Язид, Умар ибн Абдул-Азиз, Абдул-малик ибн Марвон) даврида, аббосийлар (Абдуллоҳ ибн Аббос, Мансур, Маҳдий, Хорун ар-Рашид, ал-Маъмун, Восиқ, Мутаваккил) даврларида халифаликнинг жуда катта ҳудудларида турли миллатлар ва турли динларга (зардуштийлик, монийлик, яҳудийлик, христианлик динларига) мансуб халқлар ўртасида ўзаро қирғин урушларга чек қўйилиб, ислом дини толерантлиги асосида ўзаро савдо-сотик, иқтисодий, маданий соҳаларда алоқалар ривожланди. Турли халқларнинг ўзаро тинч-тотув яшашини асословчи исломий илм-фанлар билан шуғулланувчи муҳаддислар, мутакаллимлар, фикҳ (қонуншунослик) олимлари – фақиҳлар, файласуфлар етишиб чиқдилар” .

Абу Наср Форобий яшаган даврда Қадимги Миср, Ҳинд, Юнон, Рум илм-фанларига доир нодир асарларни таржима қилиш ва шарҳлаш кенг йўлга қўйилди. Диний қарашлари турлича бўлган сурёний Хунайн ибн Исҳоқ ва унинг ўғли Харронлик Собит ибн Қурро (Беруний бу олим асарларига кўп муурожаат қилади), Матто ибн Юнус, эронлик Абдуллоҳ ибн Муқаффа, араб Яқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, форс Абу Бакр Розий, Ўрта Осиёлик Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Муҳаммад ал-Бухорий, Муҳаммад Абу Наср Форобий, унинг шогирди Яҳё ибн Одий, унинг шогирди Абу Сулаймон Сижистоний, адаб илмлари устозлари, филологлар Асмий, Халил ибн Аҳмад, Абу Усмон ал-Жохиз, Абу Зайд Балхий, Жайҳоний, Балазурий, Наршахий, Ибн Сино, Бахманёр, Абу Хайён ат-Тавҳидий, Абу Мансур Мотурудий, Абу Бакр Хоразмий, Абу Мансур асСаолибий, Абул-Фараж Исфохоний каби алломаларнинг ижоди гуллаб-яшнаганлиги сабабли Н.И.Конрад, М.Хайруллаев, Е.Э.Бертельс, Адам Мец, В.М.Жирмунский, Ф.Сулаймонова, Р.Баҳодиров, М.Маҳмудов каби олимлар бу даврни Шарқ мусулмон Уйғониш даври деб аташга мойиллик билдирадилар.

Муҳаммад Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китобида ислом дини ва шариати асосида жамият ҳаётида тинч-тотувлик, адолат ўрнатилгани, қозиларнинг адолати мақталади: “Яна Саъид ибн Халаф ал-Балхийни 213 йили, жумадул-аввал охирида (828 йил, 16 август) қозиликка тайинладилар. Бу киши қозиликни шундай олиб бордики, Худои таолонинг яратган бандаларига адолат, инсоф ва шафқат қилиш борасида уни мисол қилиб кўрсатар эдилар. У яхши қонун-қоидалар ўрнатди. Жумладан, кучли (бой- бадавлат) киши заиф кишига зулм ўтказмасин учун бу тўғонларни қурдириб, Бухоро сувини адолат ва инсоф юзасидан тақсим қилишни у асослади Яна султон Аҳмад ибн Исмоил Сомоний даврида (раҳматли) Аҳмад ибн Иброҳим ал-Барқандий қозилик қилди. У ҳам зоҳид, ҳам фақиҳ эди”. Бу жумла шуни англатадики, Бухоро аҳолиси ислом динига жуда қийинчилик билан кирганлар. Аҳоли янги динга ўрганолмай, илк масжидларни ёқиб юборган, масжидлар қайта-қайта қурилган. Ислом дини, шариат қонунларини амалга оширувчи ва назорат қилувчи қозилик ўрнига бу вазифани исломиятдан аввал оқсоқоллар кенгаши бажарар эди. Камбағаллар, чоракорларга бемалол жабр-зулм қилинаверар эди. Ислом дини ва шариатида ижтимоий мартабаси, қайси тоифага мансублигидан қатъи назар, барча мусулмонлар Аллоҳ таоло олдида тенг ҳисобланиб, қозилар, бошлиқлардан шариат ҳукмларида айtilган жазо чораларини барчага тенг қўллаш талаб қилинар эди. Бу ҳолат Афлотун ва Абу Наср Форобий кўрсатган идеал жамият – фазилатли шаҳар – давлатларни эслатар эди. Муҳаммад Наршахий асарида айtilган қозининг зоҳид ҳам эканлиги – бу дунё бойликларидан воз кечиб, нафсини тийиб, ҳеч кимга зулм қилмай, ҳеч кимдан пора олмай, таъмагирликдан узоқ, пок, ҳалол яшовчи одамнинг қозилик қилиши ҳам ислом динидаги бағрикенгликни, адолат ва толерантликни билдиради. Наршахий яна ёзади: “Мухтасари Кофий”нинг муаллифи марҳум Абул-Фазл ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Марвазий ас- Сулабий кўп йиллар давомида (Наср ибн Аҳмад даврида) Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб (гард) юқтирмади; у барчага баробар адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ва зоҳидликда бутун дунёда ҳам унга тенг келадиган киши йўқ эди. Шундан кейин у султонга (Нух ибн Насрга, ҳукмронлик даври 943-945 й.) вазир бўлди ва шаҳид бўлиб ўлди”. Сабаби – шариатга зид ишга қўшилмагани эди.

## ХУЛОСА

Хуллас, Ал-Фаробий ижоди бугунги кунгача ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ал-Фаробийнинг давлат, бошқарув, ижтимоий-ахлоқий ва сиёсий қарашлари ҳақидаги





қарашлари бугунги жамият тараққиёти учун айниқса муҳимдир. Унинг асарлари Европа Уйғониш даврининг юксалишига катта ҳисса қўшган. Форобий Шарқ ва Ғарб илм-фани, қадимий маданиятини етказишда муҳим рол ўйнаган.

## REFERENCES

1. Исламская духовность и поэтическая традиция // Философия аль-Фараби и исламская духовность. – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2005. – 298 с. – С. 89–124.
2. Исламская духовность и поэтическая традиция // Философия аль-Фараби и исламская духовность. – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2005. – 298 с. – С. 89–124.
3. Койре А.В. Очерки истории философской мысли. М. 1995. 52-53 б.
4. Форобий. Бахт-саодатга эришув ҳақида //Абу Наср Форобий. Рисолалар. – Т.: Фан, 1975. – Б. 64.
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Б. 190.
6. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Б. 131

